

Muhamed MUFAKU

EMIGRIMI I MUHAXHIRËVE SHQIPTARË NË SIRI

Prej Toplice deri në Damask: vend për strehim dhe djep për nacionalizëm shqiptar?

Në krahasim me pësimet e mëparshme në luftëra me Rusinë cariste, lufta ruse-osmane 1877-1878 paraqiste pasoja katastrofale për Perandorinë Osmane, ngaqë ushtria ruse iu afrua Stambollit dhe aty u nënshkrua Paqja e Shën Stefanit, më 3 mars 1878, si dhe për popullin shqiptar në trevat që u pushtuan nga ushtria serbe, e cila u inkuadrue në këtë luftë nga 15 dhjetori i viti 1877. Kështu, me pushtimin e Nishit më 10 janar 1878, forcat serbe depërtuan shpejtë kah jugu derisa arritën në Graçanicë, duke pushtuar territoret e banuara me shqiptarët, përkatësisht kazatë e sanxhakut të Nishit të vilajetit të Kosovës.¹ Depërtimi agresiv i forcave serbe në këto treva u përcoll me dhunë e vrasje masive dhe spastrime etnike sa që qindra fshatra pësuan prej kësaj katastrofe dhe shtynë rreth 100 mijë shqiptarë të iknin si muhaxhirë në brendi të Kosovës.²

Nga ana tjetër, Traktati i San Stefanit i nënshkruar më 3 mars të viti 1878 paraqiste një katastrofë tjetër për popullin shqiptar ngaqë me zgjerimin territorial të kufijve të Serbisë dhe të Bullgarisë hynin edhe shumë treva shqiptare. Përkundër shpresave të shqiptarëve në Kongresin e Berlinit që i filloi punimet më 13 qershor 1878, Traktati i nënshkruar më 13 korrik nuk garantonte kthimin e muhaxhirëve në trevat e tyre për kundër formulimit të mjegullt të nenit XXXIX. Sipas këtij neni “myslimanët” (pra shqiptarët, çerkezët dhe turqit) që posedojnë prona në territoret që iu bashkuan Principatës së Serbisë, ata të cilët dëshirojnë të qëndrojnë në Principatë, mund t’i ruajnë pronat e tyre duke i kultivuar ato ose duke i dhënë në

¹ Sipas ligjit të viti 1864 për vilajetet në Perandorinë Osmane, sanxhaku i Nishit ishte në fillim (1875) në kuadër të vilajetit të Danubit, kurse u bë në kuadër të vilajetit të Kosovës që u krijua më 1 shkurt 1877: Hasan Kaleshi-H. Jurgen, Volajeti i Prizrenit, *Përparimi* 2, Prishtinë 1967, f. 166; Shukri Rahimi, Vilajeti i Kosovës, Prishtinë 1968, f. 12.

² Kemi shifra të ndryshme rreth numrit të shqiptarëve të shpërngulur që sillen nga 50 mijë deri në 130 mijë. *Shih*: Noel Malcolm, Kosovo - A Short History, New York (NY University Press) 1998, f. 228-229.

shfrytëzim një pale tjetër, për çka do të formohet një komision turko-serb për të zgjedhur të gjitha çështjet e pronave private dhe të vakëfit brenda 3 vjetëve. Mirëpo, komisioni në fjalë nuk arriti dot t'u mundësojë shqiptarëve këtë të drejtë, sepse Princi Milan ishte kategorik kundër kthimit të tyre, kurse çifutët së paku gëzuan dëmshpërblimin.³ (3). Ardhja e muhaxhirëve në vise tjera të Kosovës u përcoll me shumë sfida si për autoritetet osmane ashtu edhe për popullsinë shqiptare. Kështu, muhaxhirët jetuan në fillim në kushte të rënda kudo ku gjetën vend derisa filluan të marrin frymë e të vendosën nëpër fshatra e qytete duke mbajtur shpresë për kthim në trevat e tyre.⁴

Me fillimin e Luftës së I Ballkanike në tetor të vitit 1912, pati dhunë e vrasje masive të popullsisë shqiptare në të katër vilajetet shqiptare.⁵ Shumë muhaxhirë dhe shqiptarë tjerë autoktonë u detyruan ta lëshojnë Kosovën në drejtim të Lindjes, përkatësisht për Turqi dhe Siri. Damasku në atë kohë gëzonte një reputacion të veçantë në mesin e shqiptarëve myslimanë si *Sham Sherif* (Damasku i Shenjtë), ndaj një pjesë e këtij vërshimi shqiptar arriti në Siri, në prag të Luftës së Parë Botërore dhe vazhdoi disa dekada më vonë, konkretisht deri më 1948. Ndonëse kishte pak shqiptarë (arnautë) në vilajetin e Damaskut nga koha e sundimit të Mehmet Ali pashë Kavalës (1831-1840), në Damask u formua gradualisht një koloni e vogël shqiptare në gjysmën e parë të shek. XX, përkatësisht deri më 1948 kur arriti vala e fundit dhe u formua Shoqëria e parë shqiptare. Në mesin e shqiptarëve të Damaskut u dalluan me kohë tri pjesë: 1) Shqiptarët që u dëbuan dy herë prej vatrave të tyre, muhaxhirët, pra ata që u dëbuan prej vatrave të tyre më 1877-1878 dhe erdhën në Kosovën amë, prej nga u detyruan ta lëshojnë më pas Kosovën si pasojë e luftërave ballkanike. 2) Shqiptarët që u shpërngulën prej viseve shqiptare (kryesisht prej Kosovës) midis dy luftërave botërore. 3) Shqiptarët që përfaqësonin elitën civile-

³ Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey for the Settlement of Affairs in the East, Signet at Berlin, July 13, 1878; Sabit Uka, *E drejta mbi vtrat dhe pasuritë reale dhe autoktone nuk vjetërsohen*, Prishtinë 2004, f. 43-50.

⁴ Këto shpresa vazhduan deri në fund të shek. XIX, kur *muhaxhirët* kishin përfaqësues të tyre (Shaqir Agë Hadrin dhe Zeqir Agë Vrajën etj.) që ia kërkonin valiut që sulltani "t'ua dërgojë një ultimatum gjashtë Fuqive të Evropës që të rishqyrtohet çështja e muhaxhirëve, që kishte të bëjë me kthimin e Topilcës, Masuricës, Jabllanicës e deri te Nishi". Hakif Bajrami, Murat Xhakija- Luftërat për Shqipërinë etnike, 1818-1899, Prishtinë (Faik Konica) 2019, f. 278-279.

⁵ Kemi shifra të ndryshme mbi numrin e myslimanëve të vrarë dhe të shpërngulur si pasojë e spastrimit etnik gjatë luftërave ballkanike, 1912-1913. Sipas Mc Carthy kemi 632 408 të vrarë dhe 812 771 të shpërngulur, prej tyre 10 904 në vilajetin e Halepit dhe 3 187 në vilajetin e Sirisë: Justin A. McCarthy, *Death and Exile-The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton (Drawin Press) 1995, f. 161-164.

ushtarake antikomuniste që arriti në Damask prej kampeve të refugjatëve në Itali, ku u shqua në mesin e tyre Grupi Kosovar në krye me Xhafer Devën, Rexhep Krasniqin, Xhelal Mitrovica etj.

Prej pjesës së parë, prej muhaxhirëve, kemi një figurë të njohur dhe dy familje (Deshishkët e Dragushët) tani të njohura në Kosovë. Figura në fjalë është Mulla Thabit Niman Ferizaj (1860-1950). Ai si djalë i ri u vendosë me familje si muhaxhir në Ferizaj, prej nga më vonë u shpërngul prej Kosove dhe u vendos në Damask. Mund të thuhet se ai ishte intelektual i parë shqiptar në Damask, derisa erdhën më vonë intelektualë të tjerë nga Kosova e Shqipëria (Hafiz Islam Prishtina, Sheh Nuh Nexhati, Sulejman Gavuçi). Mulla Thabit Nimani ruajtti në Damask traditën e letërsisë shqipe me alfabetin arab, duke shkruar poezi në gjuhën shqipe.⁶ Kjo traditë u ruajt nga i biri i tij, Mulla Niman Thabiti, dhe ndikoi në formimin e nipit të tij, Abdulatif Arnauti, një shkrimtar i njohur, (1931-2022).

Familja Deshishku e ka prejardhjen prej fshatit Deshishk i Toplicës, për të cilën kemi një monografi të botuar nga Hakif Bajrami më 2005, e cila zbërthen vuajtjet e kësaj familje prej pushtuesve serbë.⁷ Si pasojë e të cilave u detyruan të shpërngulën mjaft anëtarë të kësaj familjeje për në Turqi e më tutje, e që sipas të parit të kësaj familje (Ademi Deshishku), më shumë Deshishkë ka në Turqi e Siri se sa në Kosovë.⁸ Deshishët vazhduan rrugën e shpërnguljes deri në jug të Turqisë, ku u ndanë në dy pjesë: një pjesë u vendos në Adana dhe një pjesë u vendos në Keles, qytezë e cila atëherë ndodhej brenda Sirisë së re që lindi më 1918. Vërtet Kelesi ishte vendqëndrim i përkohshëm, prej nga Deshishkët vazhduan rrugën deri në Damask brenda viteve 1919-1920.⁹ Prej Kelesit në Damask vazhduan rrugën disa familje, si: Bahtjar Deshishku me gruan Hasime e djalin Muharremin, Sylë Deshishku me vajzën Ajeten, nipi i tyre Ismail Deshishku me grua e nënën Nefise, nipi i tyre Jahja Deshishku e djali i Beqës që u vra rrugës. Deshishkët sikurse të tjerët përjetuan edhe një herë vuajtje në vend të huaj (me gjuhë e kulturë) derisa u stabilizuan në Damask me bashkatdhetarët tjerë në kuadër të kolonisë së re shqiptare që u zgjerua gradualisht në vitet '20-'30 të shek. XX. Në kuadër të kësaj kolonie u shquan disa figura si Ramë Deshishku, djali i kryefamiljarit Behram Deshishku, i cili vdiq herët, dhe Ismail Deshishku i cili u inkadrua në Korporatën për rrymë elektrike në Damask dhe inkadroi atje disa të rinj

⁶ Muhamed Mufaku, Një alfabet i përdorur te shqiptarët e Sirisë pas Lidhjes së Prizrenit, *Përparim* 4, Prishtinë 1978, f. 519-525.

⁷ Hakif Bajrami, Familja Deshishku (1878-2004), Prishtinë (Shyqri Obërtinca) 2005, f. 11-18; 25-33.

⁸ Intervistë dhënë autorit nga Adem Deshishku, Prishtinë, më 05.04.2022.

⁹ Intervistë dhënë autorit nga Hamit Deshishku, Prishtinë, më 10.06.2020.

shqiptarë. Tani, me gjeneratën e tretë të Dëshishkëve në Damask mund të thuhet se ka aq Dëshishkë atje sa edhe në Kosovë.¹⁰

Po ashtu prej muhaxhirëve erdhën disa familje edhe prej Dragushë të Toplicës, që mbanin mbiemrin që tregonte prejardhjen e tyre. Ata, sikurse Dëshishkët, u përballen me dhunë e masakra dhe u detyruan të kalojnë në brendi të Kosovës si muhaxhirë në disa fshatra, si: Prugoc, Bërnice, Sllatinë të Madhe e vende tjera. Mirëpo, me shpërthimin e luftës ballkanike dhe depërtimin e forcave serbe me dhunë e masakra në trevat shqiptare, shumë Dragushë u detyruan ta lëshojnë Kosovën gjatë viteve 1913-1914 e të shpërngulen në Turqi.¹¹ Më këta muhaxhirë erdhën disa familje nga Kosova që mbanin kujtime të sjelljes së ushtarëve serbë pas Luftës I Ballkanike, sikurse familja Dobërlluka nga Prishtina. Djali i Hasan Dobërllukës, Abdulrrahmani (1893-1993), kujton sjelljen agresive të ushtarëve serbë dhe më tej vuajtjet e rrugëtimit me tren me 400-500 muhaxhirë prej Vushtrrisë deri në Selanik e me anije rrugën për shtatë net deri në Iskendun të Sirisë.¹² Ndërsa fëmijët e Hafiz Islam Prishtinës* mbanin në kujtim rrëfimet e nënës Vehide Ahmeti (1892-1990) për dhunën e vrasjet e ushtarëve serbë kundër shqiptarëve në Prishtinë me rrethinë.¹³ Me krijimin e Mbretërisë Serbo-Kroate-Slllovene, më 1918, dhe presionet sistematike të pushtetit kundër shqiptarëve në Kosovë, u detyruan të shpërngulen shumë familje për në Damask. Këto familje mbanin mbiemrat e vendeve prej nga erdhën: Pejani, Prishtina, Gjemnica, Mitrovica, Sllatina etj., kurse disa mbanin mbiemrat e familjeve të njohura në Kosovë, si Orucë etj. Me themelimin e lagjes shqiptare në veri të Damaskut, në vitet '30 të shek. XX u përqendruan atje shumica e shqiptarëve të Damaskut. Në ambient të ri, në ndejat e përditshme përcilleshin nëpër gjenerata rrëfimet për dhunën serbe kundër shqiptarëve, sidomos kundër familjeve të kaçakëve që luftonin pushtetin serb, sikurse

¹⁰ Intervistë dhënë autorit nga Adem Dëshishku, Prishtinë, më 05.04.2022.

¹¹ Feim Dragusha, Historiku i Dragushëve të Bërnices ,1879-2020, Mitrovicë (VI-Print) 2022, f. 54-55; 57; 63.

¹² Muhamed Mufaku, "Unpublished manuscript about the Albanian *Hijra* from Ottoman Kosova to Syria as a result of Balkan wars 1912-1920", Studime Orientale 6, Prishtinë 2021, f. 102-103.

* Ndërroi jetë në Damask në vitin 1929.

¹³ Intervistë me djalin e Hafiz Islamit, Abdulgani dhe nipin Zuhair në Damask, më 03.08.2002.

Nezir Abdyli Prishtinës,* vëllezërit e të cilit u detyruan të shpërngulen për në Damask si pasojë e presioneve të pushtetit serb kundër tyre, etj.¹⁴

Në këto rrethana, ardhja e shqiptarëve në Damask vazhdoi deri në Luftën II Botërore, përkatësisht deri në shkatërrimin e Jugosllavisë më 1941. Situata gjatë Luftës II Botërore ndikoi dukshëm në keqësimin e gjendjes së kolonisë së vogël shqiptare, sa që diktoi themelimin e Shoqërisë shqiptare në fillim të 1946. Në bazë të Statutit të Shoqërisë shihet se ajo kishte më shumë karakter bamirësie si pasojë e gjendjes së rëndë sociale në disa familje. Vlen të përmendet këtu se qysh në fillim u paraqiten dy rryma në kryesi të Shoqërisë: rryma kombëtare shqiptare, që përfaqësohej nga Shefqet Gavuqi, nënkryetar i Shoqërisë i ardhur prej Kajros, me frymën e asaj kolonie e i cili kërkonte organizimin e kurseve të gjuhës shqipe për të rinjtë dhe rryma fetare, që e përfaqësonte Hoxha Nasredin Nuh Nexhati sekretar për financa, i cili insistonte në karakterin e bamirësisë së Shoqërisë.¹⁵

Fryma kombëtare shqiptare u ndie më shumë në Damask me ardhjen e valës së tretë gjatë 1947-1948, e cila përbëhej prej elitës politike-ushtarake antikomuniste që shpëtoi prej regjimit të ri komunist në Kosovë e Shqipëri, duke kaluar në Itali e më vonë në Damask. Ardhja e kësaj elite (ish-ministra, deputetë, ushtarakë e intelektualë) u bë me iniciativë të Mbretit Zog, i cili më 1946 kaloi në Kajro ku u trajtua si mbret legjitim duke shfrytëzuar rrethanat e reja të Luftës së Ftohtë. Në këtë kontekst, në bashkëpunim me aleatët (SHBA-ja dhe Britania) mori përsipër tërheqjen e elitës politike-ushtarake shqiptare prej kampeve të Italisë në Lindjen e Mesme për ta formuar një qeveri në mërgim dhe për t'i përgatitur operacionet ushtarake kundër regjimit komunist në Shqipëri Shoqërisë.¹⁶ Kështu, në Damask arritën Xhelal Mitrovica, Xhafer Deva, Rexhep Krasniqi, Tahir Zaimi e të tjerët, të cilët formuan Grupin Kosovar në mërgim dhe nxorën në fillim të

* Kur u vra Nezir Abdyli më 1928, një shok i tij ia solli gëzofin që e kishte si shenjë që u vra, e kur familja Abdyli u shpërngul në Damask e mori me vete atë gëzofë dhe e ndanë më vonë, kështu në secilën shtëpi kishte një copë që tregonte historinë e tij.

¹⁴ Nezir Abdyli dhe fati i vëllezërve që u detyruan të shpërngulen në Damask paraqiten edhe në letërsinë bashkëkohore, *Shih*: Ibrahim Kadriu, Varri i shitur në Damask, Prishtinë (Koha), 2020.

¹⁵ Edhe pse kryesia e Shoqërisë nuk lejoi mbajtjen e mësimin në seli të Shoqërisë, nënkryetari Sh .Gavuqi filloi kursin e parë në shtëpinë e tij për të rinjtë e interesuar, ku në mesin e tyre ishte Abdulatif Arnauti

¹⁶ Gwen Robyns, Geraldina e shqiptarëve - Biografi e autorizuar, përktheu Zhilda Dervishi, Tirana (UET) 2012, f. 151.

1948 numrin e parë të revistës “Bashkimi i kombit”, një ndër gazetat e para të nacionalizmit shqiptar mbas Luftës II Botërore.¹⁷

Ç’është e vërteta, Grupi Kosovar në krye me Devën e Krasniqin kishte meritë për ngritjen e ruajtjen e çështjes së Kosovës me ndryshimin e qëndrimit amerikano-britanik ndaj Jugosllavisë pas vitit 1948. Ndonëse, me ndërmjetësimin e aleatëve, u arrit marrëveshja për formim të një komiteti politik (Shqipëria e Lirë) në vend të një qeverie në mërgim, në krye me Mit’hat Frashërin më 1949, por pa përfaqësim të Grupit Kosovar ngaqë aleatët tani nuk pranonin cenimin e kufijve të Jugosllavisë, duke lejuar vetëm operacione (hedhja e parashutistëve) kundër regjimit komunist në Shqipëri. Ky qëndrim i ri ndezi polemikë të ashpër midis Rexhep Krasniqit në Damask dhe Mit’hat Frashërit në Romë në verë të 1949.¹⁸ Kjo ishte bazë për nacionalizmin kosovar që u zhvillua më vonë me zgjedhjen e R. Krasniqit në krye të komitetit “Shqipëria e Lirë”, më 1958, i cili e paraqiti çështjen e Kosovës në një sesion të Kombeve të Bashkuara, më 1958, në prani të përfaqësuesit të Jugosllavisë, i cili u tërhoq në shenjë proteste. Ky orientim u forcua më 1962 kur R. Krasniqi e formoi më 1962 Lidhjen e Prizrenit në Mërgim, të cilën e drejtoi Xhafer Deva deri në vdekjen e tij më 1978.¹⁹ Ndërkohë, përkundër qëndrimit të aleatëve, Xh. Deva insistoi që operacionet e planifikuara të përfshinë Kosovën, së paku në aspektin e përmbledhjes së informatave, duke propozuar në fillim Shkupin si qendër, por që u bë më vonë në Stamboll, krahas hedhjes së parashutistëve në Shqipëri me armë e municion.²⁰ Mirëpo, gjendja në rajon nuk duronte më ambiciet e Mbretit Zog në Kajro, ngaqë lufta arabo-israelite e 1948 nxori qindra mijë refugjatë palestinezë në Jordani, Siri e Liban që do të krijonin tensione për disa dekada. Mbreti Zog, sikurse të kishte profeci, e pa se rajoni

¹⁷ Idriz Lamaj, Xhafer Deva në dritën e letrave të veta dhe zbulesa tjera të mërgatës, New York, 2002, f. 8.

¹⁸ Në një letër të datës 29 qershor 1949 nga Damasku Rexhep Krasniqi duke kritikuar qëndrimet e partive politike të Shqipërisë më 1913 në mërgim, thotë: “Kosova do të mundohet si gjithmonë me gjetë rrugën e shpëtimit, të bashkimit me Shqipërinë 1913, jo vetëm në luftën me armë, por edhe në fushën e veprimtarisë politike”: Lamaj, Xhafer Deva, f. 95.

¹⁹ Vlen të përmendet këtu për R. Krasniqin se ai lind në Gjakovë më 1906 dhe ishte djalë shpirtëror i Bajram Currit, i cili u kujdes për shkollimin e tij në Austri derisa u doktorua në histori më 1933 me temën: “Kongresi i Berlinit dhe Shqipëria verilindore”. Pas 1939 ai kthehet në Kosovë si drejtor i Gjinnazit në Prishtinë dhe Komisar i Lartë i Shkollave Shqipe në Tokat e Lirue, kurse më 1943 u bë ministri për Arsime në qeverinë e Rexhep Mitrovicës, në të cilin Xh. Deva zuri postin e ministrit të Brendshëm. Ai e vazhdoi aktivitetin kombëtar në mërgim me Kosovën në zemër deri në vdekjen e tij më 13 shkurt 1999, pra në prag të çlirimit të Kosovës.

²⁰ I. Lamaj, Xhafer Deva në dritën e letrave të veta..., f. 95.

nuk do të jetë më stabil as i përshtatshëm për ardhjen e shqiptarëve prej kampeve të Italisë, ndaj apeloj që shqiptarët që u vendosën në Lindjen e Mesme të shkojnë në SHBA, Kanada e Australi.²¹ Si pasojë, prej kësaj vale të tretë mbeten vetëm disa figura politike e ushtarake (Ismail Gorani, Adem Dushi, Mull Bajraktaro, Neshat Kolonja etj.) si dhe familja e Mehmet Konicës. Profecia e Mbretit Zog u pa në luftën e fundit në Siri (2011-2018), e cila ende po vazhdon në një mënyrë. Si pasojë, qindra mijëra banorë u vranë dhe gati gjysma e popullsisë u zhvendos brenda Sirisë ose jashtë. Kështu, dhjetëra shqiptarë u vranë ose u zhdukën dhe gati gjysma e shqiptarëve të Damaskut (që ishin nja 7 mijë më 2010) u zhvendosën në vende tjera (Liban, Turqi, Austri, Gjermani etj.). Në anën tjetër, Damasku u pa gjithnjë si stacioni i fundit për kolonën e *muhaxhirëve*, kurse tani mund të thuhet se shqiptarët e Damaskut shkuan më në jug të Arabisë, duke u shtrirë nga Dubai deri në Xhedë, pra afër Jemenit që ishte simbol për vajtimin e fatit në këngët popullore shqiptare.

²¹ Husein Selmani, Nga **notimet e Zohut** I Mbretit të shqiptarëve, Tiranë 2008, f. 645-646.

